

Ольга Білобровець

АНТИПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ ЦАРАТУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РУСИФІКАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (друга половина XIX - початок XX ст.)

У другій половині XIX - на початку XX ст. на Правобережній Україні російська влада провадила продуману репресивну політику щодо поляків. Внаслідок русифікації поляки втратили тут свій політичний вплив, значно зменшилося польське землеволодіння, що складало їхню економічну силу,

Наприкінці XVIII ст. територія Правобережної України була включена до складу Російської імперії. Відтоді Росія почала провадити політику тотальної русифікації регіону. Однією з характерних особливостей цієї політики була антипольська спрямованість. Дана проблема досліджувалася як українськими, так і зарубіжними істориками в контексті вивчення історії польського населення України. Це праці Н. Шербак, О. Буравського, В. Надольської, О. Рафальського, Д. Бовуа, С. Конджельського, Л. Василевського [1].

Обрана нами для дослідження проблема є складовою вивчення польського суспільно-політичного руху регіону в окреслений період. Вона допомагає з'ясувати, як змінювалися форми і методи участі поляків у громадсько-політичному житті від політики царської влади. Метою цього дослідження є визначення політики російського уряду стосовно польського населення Правобережної України.

Криза Російської імперії кінця 50 - поч. 60-х рр. XIX ст. викликала зміни в соціально-економічному і політичному житті суспільства. Січневе повстання стало приводом для проведення царським урядом репресивних заходів щодо польського населення краю. Відтоді російська політика стає виразно шовіністичною.

її особливості були окреслені Київським Генерал-губернатором О. Безаком. У своїй промові, присвяченій вступові на посаду, він так схарактеризував цю політику: "Якщо за раз польського поміщика возьмуть 4 коней, то при моїй відставці на чотирьох польських поміщиків буде один кінь" [2]. Після січневого повстання Подільський Генерал-губернатор Кауфман у своєму щорічно-

му зверненні до царя дає характеристику краю: "Кількість поляків в краї відсотково мала, однак надає йому польський характер і є силою, що паралізує зусилля уряду по зросійщенню. Для блага Росії треба вжити всіх заходів, хоч і неправових, для подолання польського елементу" [3].

Перша хвиля репресій проти поляків пройшла після листопадового повстання 1830-1831 рр. Головним її наслідком стала декласація 4/5 польської шляхти, серед якої лише 70 тис. зберегли право на громадянське існування [4].

Проте, незважаючи на ці заходи, економічна могутність польських магнатів була незаперечною. На 1863 р. вони володіли 895,6 десятинами землі. Тому цього самого року царські чиновники створили комісію для пошуку засобів поширення російського землеволодіння у губерніях Правобережної України. Польські магнати опинилися під загрозою втрати своїх володінь. Щоб підірвати їхню економічну основу, уряд здійснив секвестрування ряду маєтків. 25 квітня 1863 р. Міністерство державного майна видало циркуляр про накладання секвестру на маєтки осіб, котрі брали участь у січневому повстанні. В Україні цей процес тривав упродовж 10 років (з квітня 1863 по 1873 рр.). Землі, що їх конфіскував уряд, належали у більшості випадків землевласникам-емігрантам, яких судили без їхньої участі. Конфіскована земля за безцінь переходила у власність російських поміщиків. У 1863 р. в Новоолександрівському і Дзинському повітах Подільської губернії, наприклад, було 1,7% маєтків російських поміщиків, то через 10 років їх кількість зросла до 9% [5]. Всього за 10 років на Правобережній Україні було відібрано 144 маєтки, земельна власність яких становила 132 тис. десятин [6].

Заходи щодо посилення і розвитку російського землеволодіння в краї носили двоякий характер: в утворенні класу російських помісних власників і в зміцненні поземельної власності за селянами. Для вирішення цього завдання особам російського походження надавалися пільги, переваги і грошові позики при купівлі ними державних і приватних маєтків, натомість для тих, хто набув їх, накладалися особливі обов'язки не продавати, не закладати чи якимось іншим способом не передавати маєтки особам польського походження і євреям; віддавати ці маєтки в управління тим самим особам.

З цією метою був взятий позичково 1 млн крб. із продовольчого капіталу державних селян, а в 1865 р. виділяється додатково кредит у 5 млн крб. для позик російським поміщикам у Західній Україні. В 1867 р. приватне Товариство Взаємного Поземельного кредиту відкрило у Києві свою контору і приступило до операцій [7].

У 1864 р. за ініціативою міністра внутрішніх справ Валуєва запроваджено спеціальний податок на користь держави в розмірі 10% річного прибутку маєтків. У 1868 р. цей податок зменшився до 5%, він зберігався до кінця XIX ст. Передумовою політичного тиску на польських землевласників, що мало б підштовхнути їх до необхідності продажу маєтків, був указ від 10.12.1865 р. "Про заборону купувати нові землі особам польської національності".

Охочими придбати земельну власність польських поміщиків були російські дворяни та урядовці. Відомою є історія про маєток Кошавате в Київській губернії, що був одним з найбільших і став до вподоби генерал-губернаторові О. Безаку. Налезав він Юзефові Молодецькому. Порадившись зі своїм наближеним графом Любомирським, О. Безак вирішив придбати його з торгів за безцінь, посадивши у в'язницю за анонімним донесенням про участь у повстанні власника вказаного маєтку. Значно більше було випадків захоплення власності менш заможних поляків. Як

наприклад, містечко Держане з селами на рівненському Поліссі без попереднього повідомлення його власника Підгородинського було продано в Петербурзі за борги всього за кількасот карбованців.[8].

18.06.1871 р. вийшов маніфест Олександра II про помилування польських повстанців, які доброповернулися в Росію [9].

Конфіскація земельних угідь і майна припинилася на основі царських указів від 11.05.1873 р. і 03.02.1874 р. [10].

У 1868 р. Подільський генерал-губернатор Потапов у щорічному звіті до царя писав: "Необхідність зменшення економічної мугутності польської шляхти, справою якої було повстання 1863 р., вдалася повністю. її вплив підірвали, перш за все, звільнення селян, контрибуції, "процентні збори" та інші заходи [11]. А в 1891 р. вийшов закон "Про обмеження приналежного селянам католицького віросповідання права придбання земельної власності в 9 Західних губерніях", що, насамперед, стосувався і поляків [12]. Унаслідок вищезгаданих заходів, на початку XX ст. Селянський банк упродовж 7 років створив резервний фонд з 40 тис. десятин, тобто вдвічі більший, ніж за останні 40 років. Так званий, Ліквідаційний відділ купував маєтки, виділяв колоністам позички, зберігав порожні місця під школи і церкви.

Заходи царської адміністрації щодо поляків сприяли зміцненню земельної власності. Так, якщо в 1869 р. польським поміщикам належало 89% усієї приватної землі, то наприкінці XIX ст. - 47% [13].

Наступним кроком була реформа П. Столипіна, яка спиралася на сильного селянина (звичайно, російського). Реформа передбачала закріплення за селянами землі у приватну власність, організація на селі хутірського і відрубного господарства, переселення селян [14].

Тривали репресії також і проти дрібної шляхти. 23 вересня 1864 р. вона зобов'язувалася вписатися в розряд оподаткованих станів. Дрібної шляхти налічувалося 400 тис. осіб. 31 грудня 1865 р. кабінет міністрів ухвалив, що той, хто визнає себе дрібним шляхтичем, має бути вписаний у стан міщан, купців чи селян, а хто не визначився, той залишиться селянином чи міщанином. Поляк, зарахований до селянського стану, протягом 3 років не мав права обирати або бути обраним на жодну урядову посаду [15].

Антипольську і русифікаторську спрямованість мали заходи щодо витіснення з апарату місцевих органів влади чиновників польського походження та заміну їх росіянами. За відповідними Правилами останнім надавалась надбавка до зарплати у розмірі від 20 до 50%, а також насильно впроваджувалася російська мова, надавалися переваги православної вірі, в той же час переслідувалося католицизм [16]. 08 квітня 1867 р. Міністерством народної освіти був виданий

циркуляр про заборону вихідцям із Царства Польського обіймати посади керівників навчальних закладів, інспекторів гімназій і вчителів історії, російської мови і літератури [17]. В 1872 р. Міністерство юстиції заборонило полякам і особам католицького віросповідання займати посади в мирових судових закладах в Південно-Західному краї [18], а в 1885 р. - приймати осіб польського походження на державну службу [19]. Цього року було опубліковано перелік посад, які не дозволялося займати полякам в 9 губерніях Західного краю [20].

Важливим заходом було витіснення польської мови з ужитку. Циркуляром Генерал-губернатора заборонялося використання польської мови в усіх закладах, розмовах з селянами, також продаж польських букварів і календарів [21]. Водночас не дозволялося друкування і продаж книг польською мовою в Київській, Подільській і Волинській губерніях [22], вживання польської мови при веденні рахунків і книг в аптеках. На лікарів і провізорів, котрі це порушували, накладався штраф [23]. Полякам навіть не дозволялося зберігати тексти польських пісень, фотографій осіб, одягнутих в польський національний одяг [24]. У 1864 р. вийшов циркуляр Генерал-губернатора про заборону кучерам, форејторам та іншій прислузі носити одяг, що нагадував військову форму і застосовувати упряж під назвою "краківський хомут" [25]. Проте ці утиски проти поляків не стосувалися магнатів, які зберігали всі права і привілеї дворянства [26].

Після буржуазно-демократичної революції 1905 р. в країні започатковувалися зміни в суспільно-політичному житті, що стосувалися і національних меншин. Царським указом від 14.05.1905 р. дозволено проведення шляхетських виборів у 9 губерніях Литви, Правобережної України та Білорусі. 14(27).05.1905 р. ліквідовувалися мовні обмеження на цій території, закінчувалася ера деспотичного національного утиску, а почалася ера "конституційної" русифікації [27]. У 1906 р. була створена "Macierz szkolna", вона стала першою інституцією, що виникла на засадах нового права про об'єднання та організації. Статут цієї організації надавав їй право поширення освіти "w duchu narodowym". Проте через півтора роки, в грудні 1907 р., розпорядженням адміністративної влади Польського Королівства Macierz було закрито [28].

Першим проявом конституційної русифікації була постанова Державної Ради і Кабінету міністрів з кінця квітня 1906 р. - у 8 губерніях Литви, Правобережної України та Білорусі на зібраннях і в бюро товариств повинна вживатися російська мова. Таким чином, поляки не могли збиратися публічно. Водночас зі зменшенням до 1/3 польських мандатів з Королівства Польського у всіх губерніях Литви, Правобережної України та Білорусі було запроваджено куріальну систему з метою унеможливити вибори поляків. У результаті до III Думи з Волинської, Подільської, Київської, Вітебської, Могилевської, Мінської губерній не увійшов жоден поляк [29].

У пам'ятній записці Управління опіки Київського навчального округу від 12.11.1907 р. вказувалось на можливість призначення осіб польського походження на посади повітових предводителів дворянства в зв'язку з відсутністю бажаючих з числа місцевих землевласників російського походження [30]. В подальшому поляки звільнялися навіть з найнижче оплачуваних урядових посад. У 1913 р. наказом міністерства юстиції заборонялося приймати на будь-які посади в судових органах поляків, а тих, що там працюють, усувати при кожній можливості [31].

У 1912 р. в Бердичівському повіті Волинської губернії було звільнено всіх поляків-агрономів. Оскільки спеціалістів росіян не було, селяни залишалися без агрономічної допомоги [32]. В добу "конституційності" польська громадськість Литви, Білорусі, Правобережної України заснувала приватні школи для місцевого населення. Згодом всі вони закривалися в адміністративному порядку. Щоправда, IV Державна Дума надала право засновувати приватні школи в Російській імперії з довільною мовою викладання. Але кожне таке заснування супроводжувалося необхідністю дозволу міністерства освіти. Самовільне відкриття таких шкіл не допускалося, запідозрені в таємному навчанні каралися: вчителі - 300 крб. штрафу або 3 місяці арешту; особам, котрі дали приміщення для навчання - 100 крб. або 1 місяць арешту; батькам дітей, яких навчали, - 25 крб. або тиждень арешту. Царським указом від 12.12. 1904 р. дозволялося читати лекції з польської мови в середніх і початкових міських школах Литви, Правобережної України та Білорусі як не обов'язковий предмет за окрему плату. Але все робилося, щоб зменшити цю можливість - висока плата, зміна викладачів [33].

Царським указом від 30.04.1905 р. дозволено вивчення католицької релігії, як і інших, на рідній мові. Проте в деяких місцевостях з 1906 р. російська шкільна адміністрація запровадила з власної волі виклад католицької релігії для всіх учнів російською мовою. Чимало ксьондзів відмовлялося від викладання російською мовою закону Божого для римсько-католицьких учнів у сільських школах [34]. Формою примусу з'явилось рішення управління шкільного округу від 12. 02.1913 р., за яким ксьондзи, що викладали польською мовою, залишалися без пенсій, а ті, які викладали російською, - одержували додаткову винагороду [35]. Перемогою російського шовінізму була ухвала III Думи про викладання католицької релігії для білорусів і українців-католиків російською мовою. На русифікацію поляків було направлено і визначення національної належ-

ності. Міністерство освіти в березні 1913 р. надало шкільній адміністрації вирішувати це право самостійно [36].

Таким чином, протягом століття після приєднання Правобережної України російський царат, застосовуючи продуману репресивну політику, зумів поширити російський вплив на цій території. Більш як двохсотлітнє польське панування на Правобережжі закінчилося енергійним, брутальним, всеохоплюючим наступом російської держави в усіх сферах життя. Русифікація стосувалася панівного польського і переважаючого чисельно корінного українського населення. Поляки втратили тут свій політичний вплив і значно зменшилося польське землеволодіння, що складало їх економічну силу. Російське царство, застосовуючи силу примусу, міцно прив'язувало цей багатий край до себе, рішуче знищуючи все, що їй чинило опір.

Література

1. Щербак М., Щербак Н. Національна політика царату у Правобережній Україні (друга половина XIX - початок XX ст.). - Київ: ІЗЮН, 1997. - 92 с; Буравовский О. Поляки Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. - Житомир, 2004. - 165 с; Рафальський О. Національні меншини України у XX ст. Історіографічний нарис. - Київ: Поліус, 2000. - 447 с; Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863-1914). Поляки в соціоетнічних конфліктах. - Київ: Критика, 1998. - 334 с; Kadzielski S. Wspomnienia Wotyryskie. - Poznani, 1909. - 63 s.; Wasilewski L. Rosja wobec polakow w dobie "konstytucyjnej". - Krakbw, 1906. - 62 s.
2. Kadzielski S., Wspomnienia Wotyryskie, Poznan, 1909. - S. 9.
3. Hedemann. Historia powiatu braslawskiego, Wilno. 1930. - S. 274.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. - Київ: ІНТЕЛ, 1996. - С 387.
5. Hedemann, Op. cit - S. 276.
6. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. - Київ, 1967. - С. 78.
7. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. - Київ, 1887. - С. 205-206.
8. S. Kadzielski, Op. cit. - S. 22, 26.
9. Общественно-политическое движение на Украине. - Киев, 1964. - С. 153.
10. Рафальський О. Національні меншини Правобережної України. Історіографічний огляд. - Київ: Поліус, 2000. - С 69.
11. Hedemann. Op. cit. - S. 279.
12. Рафальський О. Назв. праця. - С. 69.
13. Теплицький Р. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. - Київ, 1968. - С 78.
14. Hedemann, Op, cit. - S. 279.
15. Krzemiński S. Dwadzieścia piec iat Rosji w Polsce. Zarys historyczny, Lwów, 1892. - S. 202.
16. Рафальський О. Вказ. праця. - С. 69.
17. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ). - Ф. 707, оп. 261, спр. 6, арк. 8.
18. Там само. - Ф. 442, оп. 186, спр. 390, арк. 1-13.
19. Там само. - Оп. 523, спр. 164, арк. 1-9.
20. Там само. - Ф. 317, оп. 1, спр. 459, арк. 2.
21. Там само. - Ф. 442, оп. 821, спр. 291, арк. 49-53.
22. Там само. - Оп. 815, спр. 498, арк. 1-53.
23. Там само. - Оп. 820, спр. 173, арк. 1-8.
24. Там само. - Оп. 818, спр. 104, арк.1-24.
25. Там само. - Оп. 821, спр. 291, арк. 77-81.
26. Там само. - Оп. 816, спр. 1, арк. 1-7.
27. Wasilewski L. Rosza wobec polakow w dobie "konstytucyjnej", Krakbw, 1906. -S. 47-^18.
28. Piltz E. Polityka rosyjska w Polsce, Warszawa Gelether i Wolff, 1909. - S. 32.
29. Wasilewski L. Op. cit. - S. 48.
30. ЦДІАУ. - Ф. 442, оп. 707, спр. 42, арк. 45.
31. Wasilewski L. Op. cit. - S. 50.
32. Ibidem.
33. Ibidem.
34. ЦДІАУ. - Ф. 442, оп. 858, спр. 418, арк. 1-21.
35. Wasilewski L Op. cit. - S. 54.
36. Ibidem.

In the 2nd half of the 19th and in the beginning of the 20th centuries the Russian power led a well-thought repressive policy as the Polish in the Right-bank Ukrain. As a result of Russification the Polish lost their political influens there. Also there was considerably decreased the Polish landowing which constituted their economic power.